

بررسی تطبیقی نقش‌مایه شیر در آثار فلزی ساسانی و سلجوقی

فخرالسادات سیدالنگی^{۱*}، علی وندشعاری^۲

*^۱ (نویسنده مسئول) دانشجوی کارشناسی ارشد هنراسلامی (گرایش فلز)، دانشگاه هنراسلامی، تبریز، ایران، Faezeh.Alangi@Gmail.com

^۲ استادیار و عضو هیئت علمی دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

چکیده

فلزکاری در دوران ساسانی رشد قابل توجهی داشت و این تاریخ را به دوره‌ای باشکوه در هنر فلزکاری ایران قبل از اسلام مبدل ساخت. بعد از ورود اسلام نیز فلزکاری با وقفه‌ای کوتاه به حیات خود ادامه داد و در دوره سلجوقی به اوج خود رسید. آثار فلزی این دو دوره باشکوه فلزکاری ایران، غنی از نقوش تزیینی مختلف بوده است. در این میان، نقش‌مایه‌های جانوری به‌وفور در آثار فلزی مشاهده می‌شوند و در واقع می‌توان گفت ویژگی بارز آثار فلزی ساسانی و سلجوقی، به‌کارگیری نقش‌مایه‌های جانوری است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها نقش‌مایه «شیر» است. پژوهش حاضر باهدف بررسی تطبیقی نقش‌مایه شیر در شانزده نمونه آثار فلزی ساسانی و سلجوقی صورت گرفته است که نتیجه حاصل از آن نشان می‌دهد نقش‌مایه این حیوان در هر دو دوره به‌صورت واقع‌گرایانه و تخیلی ترسیم‌شده است و انواع شیوه‌های ترسیم آن عبارت‌اند از: ۱- ترکیب قرینه؛ ۲- صحنه گرفت‌وگیر؛ ۳- ترکیب شیروخورشید؛ ۴- صحنه تعقیب‌وگریز؛ ۵- به‌صورت دسته ظروف؛ ۶- به‌صورت نمادین بین موجودات بالدار؛ ۷- به‌صورت موجودات ترکیبی-تخیلی. این پژوهش با روش تاریخی-توصیفی با رویکرد تطبیقی و استناد بر منابع کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است.

اهداف پژوهش:

۱. بیان ویژگی‌ها و نحوه ترسیم نقش‌مایه شیر در آثار فلزی دوران ساسانی و سلجوقی.

۲. مشخص کردن شباهت‌ها و تفاوت‌های بصری نقش‌مایه شیر به‌کار رفته در آثار فلزی ساسانی و سلجوقی.

سؤالات پژوهش:

۱. آیا نقش‌مایه شیر به‌کار رفته در آثار فلزی سلجوقی از کاربرد این نقش‌مایه در آثار فلزی ساسانی تأثیر پذیرفته است؟

۲. ویژگی‌های بصری و مضامین مشترک در کاربرد نقش‌مایه شیر در دوره ساسانی و سلجوقی به چه صورت بوده است؟

** این مقاله بر گرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد فائزه‌السادات سیدالنگی در رشته هنراسلامی، گرایش فلز با عنوان «طراحی و ساخت روشنایی فلزی بر اساس بررسی تطبیقی نقوش جانوری آثار فلزی ساسانی و سلجوقی» به راهنمایی آقای دکتر علی وندشعاری در دانشگاه هنراسلامی تبریز است.

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۱

دوره ۱

صفحه ۹۳ الی ۱۱۴

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۲۱

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۵

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

کلمات کلیدی

نقش‌مایه شیر،

آثار فلزی،

دوره ساسانی،

دوره سلجوقی.

ارجاع به این مقاله

سیدالنگی، فائزه‌السادات، وندشعاری،

علی. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی

نقش‌مایه شیر در آثار فلزی ساسانی و

سلجوقی. سفالینه، ۱(۱)، ۹۳-۱۱۴.

[dori.net/dor/20.1001.1](https://doi.org/10.24773/411.1401.1.2.5.4)

۲۴۷۶۳۴۱۱,۱۴۰۱,۱,۲,۵,۴

dx.doi.org

مقدمه

نقش‌مایه‌های جانوری در هنرهای تزئینی و کاربردی ایران به‌ویژه آثار فلزی، از دوران باستان جایگاه مهمی را به خود اختصاص داده است. یکی از مهم‌ترین این نقش‌مایه‌های جانوری، نقش‌مایه «شیر» است که همواره در دوره‌های مختلف فرهنگ ایران معانی نمادین خود را در برداشته است و در دوران ساسانی با شکوه و جلوه خاصی به‌وفور دیده می‌شود. از آنجایی که مضامین نمادین نقش‌مایه‌ها در بردارنده اعتقادات مذهبی و فرهنگی دوران خود می‌باشند و در شناساندن اندیشه‌های مردم دوران خود نقش مهمی ایفا می‌نمایند، بنابراین می‌توان گفت باورها و اعتقادات مردم در نوع ترسیمات نقش‌مایه‌های جانوری تأثیر به‌سزایی داشته است. از بین معانی نمادین این حیوان می‌توان به آتش، ابهت، پارسایی، پرتو خورشید، پیروزی، تابستان، دلاوری، روح زندگی، درنده‌خویی، سلطان جانوران، سلطنت، شجاعت، عقل، غرور، فکر، تفکر الهی، قدرت نفس، مراقبت، مواظبت و نیروی انسانی اشاره کرد (دادور، ۱۳۸۵: ۷۴). بعد از دوران ساسانی و ورود اسلام به ایران، به‌ویژه در دوره سلجوقی اهمیت زیادی به نقش‌مایه شیر دیده می‌شود؛ همچنان که تصویر شیر و خورشید نیز در این دوران دیده می‌شود. شیر در دوران اسلامی به حیات خود ادامه داده و تقریباً تمام ویژگی‌ها و نمادهای خود را حفظ نموده است. همچنین آمیزه‌های اعتقادی مذهبی اسلام نیز آن را پذیرفت (طاهری-وحسامی، ۱۳۹۲: ۳۰). مسئله اصلی پژوهش حاضر پی بردن به نوع تغییرات در کیفیات بصری و مضامین کاربرد نقش‌مایه شیر در دوران ساسانی و سلجوقی است و اینکه تغییرات احتمالی به چه صورت است. اهداف اصلی این پژوهش عبارت‌اند از: بیان ویژگی‌ها و نحوه ترسیم نقش‌مایه شیر در آثار فلزی دوران ساسانی و سلجوقی؛ مشخص نمودن شباهت‌ها و تفاوت‌های بصری نقش‌مایه شیر به‌کاررفته در آثار فلزی ساسانی و سلجوقی. در راستای این اهداف، ابتدا به‌اختصار به بیان هنر فلزکاری دوران ساسانی و سلجوقی پرداخته شده است.

روش تحقیق این پژوهش تاریخی-توصیفی با رویکرد تطبیقی و شیوه گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای است. همچنین تصاویر نمونه آثار فلزی موجود در کتابخانه‌ها و موزه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. جامعه آماری این پژوهش ۱۶ نمونه اثر فلزی است که ۸ نمونه از این تعداد مربوط به دوران ساسانی و ۸ نمونه دیگر مربوط به دوره سلجوقی است که این آثار در موزه‌های متروپولیتن، ارمیتاژ سنت پترزبورگ، لندن، ویکتوریا و آلبرت، کانزاس سیتی، رضا عباسی، هنر کیولند و کتابخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شوند.

تاکنون پژوهش‌های متعددی در رابطه با تأثیرپذیری هنر اسلامی از هنر ساسانی صورت گرفت است. اما پژوهشی منحصراً در رابطه با این موضوع در حیطه آثار فلزی دو دوره ساسانی و سلجوقی صورت نگرفته است. در کتاب «تأثیرگذاری هنر ساسانی در هنر اسلامی» به فن آثار هنری و تأثیر هنرهای مختلف دوره ساسانی در هنر و بناهای مختلف سده‌های متفاوت اسلامی پرداخته شده است (زمانی، ۱۳۹۰). همچنین در مقاله‌ای تحت عنوان «نقش تزئینات هنر ساسانی در شکل‌گیری هنر اسلامی در سده‌های سوم تا پنجم هجری» این نتیجه حاصل شده است که باورهای ملی و سنت‌های هنری به‌ویژه هنرهای تجسمی ایران باستان، در آفرینش و شکوفایی هنر اسلامی در سده‌های سوم تا

پنجم هجری قمری نقش داشته‌است (خزایی، ۱۳۸۵). در مقاله‌ای دیگر با عنوان «نقش شیر در فرش ابریشمی حیواندار موزه متروپولیتن»، به بررسی این نقش و حالت‌های گوناگون ترسیم آن در فرش مذکور پرداخته شده و این نتیجه بدست آمده که این نقش در قرون متمادی و بر اساس پیشینه تاریخی تکرار شده است (طاهری و حسامی، ۱۳۹۰)، و مقاله حاضر از آن‌ها بهره برده است.

دوران ساسانی و سلجوقی دو دوره باشکوه فلزکاری ایران، یکی قبل از اسلام و دیگری بعد از اسلام را تشکیل می‌دهند. همچنین احتمالاً تلاش برخی حکام و هنرمندان سلجوقی در احیای سنت تصویری دوران ساسانی منجر به شباهت‌هایی در کاربرد نقش‌مایه‌های جانوری در آثار فلزی دو دوره شده است. از اینرو و با در نظر داشتن این موضوع که پیشتر هیچ‌گونه تحقیقی به طور خاص در رابطه با مقایسه نقش‌مایه جانوری شیر در آثار فلزی موجود از دو دوره ساسانی و سلجوقی انجام نپذیرفته و تنها در منابع مکتوب به صورت کلی به آن اشاره شده است، انجام پژوهش حاضر، ضروری به نظر می‌رسد.

۱. فلزکاری دوران ساسانی

حکومت ساسانیان در سال ۲۲۴ میلادی توسط اردشیر بابکان تأسیس شد و تا سال ۶۵۱ میلادی با مرگ یزدگرد سوم پایان پذیرفت. ساسانیان مذهب زرتشت را در ایران رسمی نمودند و تا آن زمان ایران مذهب رسمی نداشت و اقوام تابعه ایران هر یک در اعتقادات مذهبی خود آزاد بودند (پیرنیا، ۱۳۹۵: ۲۲۷). شاهان ساسانی که سخت از تاریخ‌خاندان خود و نیز نقش جهانی و تاریخی خودآگاهی داشتند، علاقه‌مند بودند که همچون نیاکانشان به نظر آیند و نیز تصویر خود را در قالب آثار هنری و کاربردی برای فرزندانشان باز گذارند (اکرمی و پوپ، ۱۳۸۷: ۸۹۸). در واقع آثار به جا مانده از هنر این دوره در راستای رفع نیازهای سلطنتی و آئین‌های مذهبی خلق شده‌اند و دارای اهمیت خاص سیاسی، دینی و آئینی هستند. در میان آثار هنری این دوره فلزکاری از شاخه‌های هنری مورد توجه هنرمندان بود. بیشتر ظروف فلزی این دوره از نقره ساخته شده‌اند و نقوش روی آن شامل صحنه‌های شکار شاهان و اشراف سلطنتی، صحنه‌های مراسم اعطاء، تاجگذاری پادشاهان، تصویری از نیم‌تنه عالی‌رتبگان و دربارین و نیز جشن و مراسم و تصاویر زنان است (Marshak, ۱۹۹۸: ۹۰). در هنر فلزکاری ساسانی، شاهان در حال انجام اعمال نمادین و رسمی، با تاج و جامه شاهی بازیگر اصلی این صحنه‌ها بودند (Azarpay, ۲۰۰۰: ۶۹). در بین تصاویر باقی‌مانده از آثار فلزی این دوره، نقش‌مایه «شیر» به صورت‌های مختلف، گاه در صحنه‌های شکار پادشاهان برای القای دلیری و دلاوری شاهان این سلسله تجسم و گاه در صحنه‌های نبرد و به اصطلاح «گرفت و گیر»^۱ با حیواناتی اهلی نظیر گاو، بزکوهی و آهو به منظور بیان مفاهیم نمادین، دیده شده است. در واقع فلزکاران ساسانی با به تصویر کشیدن این صحنه‌ها، قدرت و عظمتی را خلق کرده‌اند که در آثار فلزی دوره‌های دیگر کمتر دیده می‌شود. در سبک فلزکاری ساسانی، بیش از هر چیز شاهد بیان سرعت، حرکت و تلفیق نقوش پرنیرو با تصرفات تزئینی هستیم (پوپ، ۱۳۸۴: ۶۹). ساسانیان در قالب آخرین خاندان باستانی وامدار و وارث تمدن‌های گذشته، به خصوص هخامنشیان شده و هنری درخشان را پدید آوردند که زمینه‌ساز هنر دوران

اسلامی شد. دل‌بستگی که مردم به تزیین آثار فلزی داشتند از پادشاهی ساسانی فراتر رفت و هنرمندان اسلامی نیز تا قرن‌ها از آن الهام گرفتند (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۲۰۴).

۲. فلزکاری دوره سلجوقی

حکومت سلجوقیان در سال ۴۲۹ هجری قمری، تحت فرمان طغرل بیک با پیروزی بر غزنویان آغاز شد. ترکان سلجوقی تمامی نواحی خراسان را تحت سلطه خویش درآورده و بعدها تا بغداد و حتی قفقاز و آسیای صغیر که همان ترکیه امروزی باشد رسیده و حکومت بزرگان سلجوقیان را تشکیل می‌دادند که ملک شاه و آلب ارسلان معروف‌ترین آن‌ها بوده‌اند (زندنیا، ۱۳۶۳: ۳۰). رسیدن سلجوقیان به شرق ایران، آغازگر درخشان‌ترین عصر هنر فلزکاری اسلامی بود؛ زیرا هنرمندان و صنعتگران فلزکار بسیاری پیش از اسلام در آنجا اقامت داشتند. سلاجقه قبل از تسلط بر ایران با تمدن، صنعت، هنر و معماری غزنویان آشنایی داشتند و از این‌رو سلاطین آن‌ها همواره خود را حامی و مشوق هنر و صنعت وانمود می‌کردند. حمایت سلاجقه در تعالی و پیشرفت هر چه بیشتر هنر و صنعت فلزکاری مؤثر واقع شد (آیت‌الله‌زاده شیرازی، ۱۳۶۲: ۱۷۰). در دوره سلجوقی شهرهایی چون نیشابور و هرات از مراکز مهم فلزکاری بودند و احتمال می‌رود که هنرمندان در این ایالت از نقش‌مایه‌های کهن ساسانی الهام گرفته باشند. همچنین بسیاری از هنرمندان ایرانی که مسلمان شده بودند در راستای خط مشی حکام سلجوقی جهت احیای فرهنگ و هنر ساسانی بسیاری از نقش‌مایه‌های باستانی را مطابق با آیین جدید وفق دادند. در این دوران به دلیل نهی اسلام در استفاده از طلا و نقره، به‌ندرت از این فلزات استفاده می‌شد و بیشتر در ترسیمات نقوش طلاکوبی و نقره‌کوبی بر روی فلز برنج به کار می‌رفت. مرصع‌کاری در سراسر تزیینات فلزکاری، در بازآفرینی یک سطح چند رنگ غنی و عالی آشکار می‌شود و گسترش این تکنیک، بر اهمیت و اعتبار ظروف برنجی افزود (وارد، ۱۳۸۴: ۷۴).

از مهم‌ترین وجوه فلزکاری سلجوقیان، تنوع تزیین حتی در اشیاء و ظروف منفرد بود. در فلزکاری این دوره نقش‌مایه‌ها بر طبق ریتم‌های ساده و یا در زنجیره‌هایی با اندازه‌ها و اهمیت مساوی تنظیم‌شده‌اند و در این میان، نقش‌مایه‌های حیوانی به‌وفور در بین قاب‌بندی‌های زمینه ظروف به چشم می‌خورند. در آثار فلزی سلجوقی در عین کاربرد وسیع نقوش، شاهد تراکم و درهم‌تافتگی و پیچیدگی در خلق اشکال هستیم (اتینگهاوزن و آژند، ۱۳۷۶: ۱۳۹).

نقوش تزیینی به‌کاررفته در این دوره شامل نقوش انسانی، حیوانی، جانوران افسانه‌ای در تلفیق با نقوش جدید مرتبط با هنر اسلامی همچون نقوش هندسی و کتیبه‌هایی حاوی خط کوفی است. در میان نقش‌مایه‌های حیوانی برخی به دلیل ارتباطشان با صور فلکی، بیشتر از دیگر حیوانات استفاده‌شده‌اند (بلر، ۱۳۸۲: ۳۵). در بعضی از اشیاء شاهد نمایان شدن حیوانات اساطیری مرتبط با نقش‌مایه‌های باستانی ایران هستیم که گاه به‌صورت منفرد و گاه در ترکیب با دیگر نقوش به‌کاررفته است. نقش‌مایه «شیر» در این دوره انواع حالت‌های ترسیم قبل از اسلام را پذیرفت و همچون دوران ساسانی در صحنه‌های نبرد گرفته، به‌صورت متقابل و قرینه، در ترکیب با نقش خورشید و سایر حالت‌ها نیز دیده شده است.

۳. مقایسه نقش‌مایه شیر در آثار فلزی دوره ساسانی و سلجوقی

با بررسی آثار هنری باستانی ایران می‌توان نقش‌مایه شیر را به‌وفور مشاهده نمود. نقش این حیوان از دیرباز به‌عنوان حیوانی پر قدرت و پادشاه درندگان مورد توجه بوده است. قدمت نقش‌مایه شیر در آثار باستانی به سه هزار سال پیش بازمی‌گردد. همچنین تصویر این حیوان بر بسیاری از آثار فلزی ساسانی قابل مشاهده است. دوره اسلامی نیز شیر به‌منزله مظهر قدرت و شجاعت باقی ماند و به یکی از عناصر سنتی دین جدید تبدیل شد. تصویر شیر در دوره پیش از اسلام در دوران ساسانی و پس‌از آن، در دوران سلجوقی به صورت‌های مختلفی ترسیم شده است. بر این اساس برای مقایسه نقش‌مایه این حیوان در دوره‌های ساسانی و سلجوقی ابتدا به طبقه‌بندی آن بر اساس شیوه ترسیم مشترک در دو دوره پرداخته سپس در قالب جداول تطبیقی ویژگی‌های بصری این نقش‌مایه در آثار فلزی دو دوره مذکور بیان می‌گردد (جدول ۱).

جدول ۱- طبقه‌بندی نقش‌مایه شیر بر اساس شیوه ترسیم (نگارندگان)

۱- ترکیب قرینه	شیوه ترسیم نقش‌مایه شیر در آثار فلزی ساسانی و سلجوقی
۲- صحنه گرفت‌و‌گیر	
۳- ترکیب شیر و خورشید	
۴- صحنه تعقیب و گریز	
۵- به‌صورت دسته ظروف	
۶- به‌صورت نمادین بین موجودات بالدار	
۷- به‌صورت موجودات ترکیبی-تخیلی	

۳.۱. شیر در ترکیب قرینه

در بین نقش‌مایه‌های جانوری به‌کاررفته بر روی آثار فلزی دوران ساسانی نقش دو حیوان یکسان به‌صورت قرینه به‌وفور دیده شده است. اولین اثر مورد بررسی، تنگ‌آبی متعلق به این دوران از جنس نقره بوده که در این شیء نقش دو شیر با ترکیب‌بندی متقارن و متقاطع و ایستاده روی پاها، ترسیم شده و بدین‌صورت بهترین حالت پویایی این نقش به تصویر درآمده است. سپس از طریق زراندود شدن زمینه سعی در برجسته‌سازی طرح شده است. همچنین طرح بدون کادر و به‌صورت آزاد در زمینه گیاهی و طراحی نقش و اجزایش به‌صورت خطی است. صورت هر دو شیر از نمای روبرو و به حالتی انتزاعی و بدن‌ها از نمای جانبی و واقع‌گرایانه نمایان شده است. خطوط منحنی و موج‌یال‌های شیر با ظرافت ترسیم شده و بر شکوه و هیبت این حیوان تأکید دارد. برجسته بودن خطوط سیال محیطی و نوع ایستادن شیرها در

هماهنگی با بدنه و فرم ظرف بوده است و نوعی توازن را القاء می‌نماید. کاربرد این نقش‌مایه در این اثر به‌منظور بیان نمادین و اسطوره‌ای است (تصویر ۱).

تصویر ۱- تنگ نقره زراندود، دوران ساسانی، کتابخانه ملی فرانسه. مأخذ: (سایت اینترنتی کتابخانه ملی فرانسه)

شیء دوم صندوقچه برنجی متعلق به دوران سلجوقی و ایالت خراسان است. در این اثر نیز نقش‌مایه شیر با ترکیب‌بندی متقارن دیده می‌شود با این تفاوت که طرح به‌صورت مجزا و در کادر تزیینی قرار گرفته است. همچنین هر دو شیر به یک‌شکل روی چهار دست‌وپا ایستاده و بدین ترتیب پویایی و تحرک بیشتر جای خود را به سکون داده است. جزییات نقش به‌صورت نیمه برجسته ایجاد شده و حالت خطی کمتری دارد. صورت هر دو شیر از نمای روبرو و به حالت واقع‌گرایانه و بدن‌ها از نمای جانبی ترسیم شده است (تصویر ۲).

تصویر ۲- صندوقچه برنجی، خراسان، دوره سلجوقی، موزه متروپولیتن. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه متروپولیتن)

جدول ۲- تطبیق نقش مایه شیر در ترکیب قرینه دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش مایه
(تصویر ۲)، سلجوقی	(تصویر ۱)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
واقع‌گرایی صورت و فیگور، بازنمایی نمادین، برتری خطوط افقی و القای سکون	واقع‌گرایی فیگوراتیو، انتزاع در صورت، بازنمایی نمادین، خطوط سیال و القای پویایی	ویژگی بصری نقش

۳،۲. شیر در صحنه گرفت و گیر

یکی از اصلی‌ترین موضوعاتی که نقش مایه شیر در آن به وفور به نمایش درآمده‌است، صحنه‌های نبرد دو حیوان و به اصطلاح «گرفت و گیر» است. بشقابی از جنس نقره متعلق به دوران ساسانی موجود بوده که در آن نبرد شیر و گاو به تصویر کشیده شده است. آنچه بیش از هر چیز در این شیء به نظر می‌آید تأکید هرچه بیشتر بر موضوع از طریق خطی بودن نقش و نمایش این صحنه به صورت منفرد است. همچنین هیچ‌گونه درد و ناراحتی در چهره گاو دیده نمی‌شود و گویی شکار با رضا و رغبت خود را تسلیم شکارچی نموده است. هر دو حیوان شکارگر و شکار، بدن‌هایشان از نمای جانبی و در یک جهت به صورت واقع‌گرایانه و به حالتی پویا، نمایش داده شده‌است.

به منظور نشان دادن درنده‌خویی شیر صورت آن از نمای روبرو و با به دندان کشیدن گاو (شکار) ترسیم شده است. ترکیب‌بندی و طرز قرارگیری در زمینه نوعی تقارن را القاء می‌نماید. همچنین به کارگیری این نبرد، به نوعی بیان‌کننده یک جدل کیهانی است. از آنجایی که در اساطیر ایران باستان، گاو نماد زمستان و شب‌های طولانی و شیر معرف تابستان و روزهای گرم و همین‌طور نماد آغاز سال جدید و عید نوروز است، بنابراین می‌توان این نبرد را نبردی از غلبه فصول بر یکدیگر دانست. از سویی دیگر پرداختن به جزئیات سر شیر و نشان دادن جنبه تهاجمی آن نمایانگر قدرت و سلطه مرگ بر موجودات زنده است و مفهوم نمادین مرگ را بیان می‌دارد (Hinnells, ۱۹۷۵: ۳۳۷) (تصویر ۳).

تصویر ۳- بشقاب نقره، دوران ساسانی، موزه ارمیتاژ. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه ارمیتاژ)

در قرون پنجم و ششم هجری شاهد کاربرد نقش‌مایه شیر در قالب ظروف هستیم که یکی از نمونه‌های برجای مانده از آن، آبریز برنزی نقره‌کوبی است که به خراسان بزرگ تعلق دارد. در این اثر همچون نمونه دوره ساسانی، مضمون حمله شیر به گاو به کار رفته است با این تفاوت که این بار در قالب فرم نمایان شده‌است. در این شیء نیز شیر هم جهت با بدن گاو به آن حمله‌ور شده، اما صورت شیر به حالت نیم‌رخ بوده و نیز پنجه‌ها و دندان آن بر کوهان گاو فرو رفته است. آناتومی بدن حیوان به شکل ساده و به صورت تجریدی به نمایش درآمده است. در ضمن در این نمونه از هیجان و سببیتی که در نمونه قبل دیده شد با به کاربردن گوساله‌ای که بی‌خبر از آنچه در اطرافش می‌گذرد و آسوده‌خاطر در حال نوشیدن شیر می‌باشد، کاسته شده است. کل ترکیب، حالتی ایستا و ساکن را القاء می‌نماید. آنچه در هر دو اثر به طرز چشمگیر محسوس است این موضوع است که گویی این درگیری و حمله باید اتفاق می‌افتاد و از جانب شکار هیچ مقاومت و نارضایتی احساس نمی‌شود. بنابراین می‌توان گفت این نمونه همچون نمونه‌های باستانی به بهترین نحو، فلسفه دور چرخش در زندگی و توأم بودن زندگی و مرگ را در باور ایرانیان به نمایش می‌گذارد (تصویر ۴).

تصویر ۴- آبریز برنجی، دوره سلجوقی، موزه ارمیتاژ. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه ارمیتاژ)

۳,۳. ترکیب شیر و خورشید

نقش شیر در ارتباط با یکی از مهم‌ترین معانی نمادین خود یعنی روشنایی و خورشید از دوران باستان بکار رفته است. همچنین به زمان آسایش بودن لحظه قرارگیری خورشید در برج اسد، اشاره دارد. در دوران ساسانی نقش‌مایه شیر و خورشید به صورت‌های مختلف در آثار فلزی به‌جای مانده است. همچنین به نظر می‌رسد از آنجایی که شیر در آیین

مهر نماد خورشید بوده و بعدها هم علامت شاهان ایرانی شده بود، در صحنه‌های فراغت و میگساری سلطنتی و درباری نقش این حیوان، پادشاه و خورشید در کنار هم دیده شده است. بشقابی از جنس نقره متعلق به دوران ساسانی موجود است. در این اثر شیری در پایین ظرف میان دو درخت زندگی است، گویی در حال نوشیدن شراب زندگی بوده و سر خود را در جام خم کرده است. در این نمونه شیر به حالتی واقع‌گرایانه از طریق به تصویر کشیدن کشیدگی عضلاتش و خم شدن سرش در

جدول ۳ - تطبیق نقش‌مایه شیر در صحنه گرفت‌و‌گیر دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش‌مایه
(تصویر ۴)، سلجوقی	(تصویر ۳)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
در قالب فرم، بازنمایی مضمون نمادین و کیهانی، واقع‌گرایی فیگوراتیو و گرایش به سادگی و تجرید	ترسیم از نمای جانبی، بازنمایی مضمون نمادین و کیهانی، واقع‌گرایی، القای پویایی	ویژگی بصری نقش

جام، ترسیم و به صورت نیم برجسته بر ظرف حک شده است. دست‌ها و یک پای شیر بر بدنه جام و به حالت بالا رفتن از آن قرار گرفته است و این گونه نقش شیر پویایی و جنبش را به بیننده القاء می‌نماید (تصویر ۵).

تصویر ۵ - بشقاب نقره، دوران ساسانی موزه ارمیتاژ. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه ارمیتاژ)

در دوره سلجوقی نقش‌مایه شیر بیش از هر نقش‌مایه دیگر در ترکیب با نقش خورشید به کار رفته است و این موضوع به کاربرد مذهبی و همچنین رواج علم نجوم در دوران سلجوقی مرتبط است. نمونه‌ای از نقش‌مایه شیر در ترکیب با نقش خورشید در صحنه درباری از این دوره یافت شده است که پایه شمعدانی از جنس برنج ترصیع شده با طلا و نقره

است. در این اثر پادشاهی نشسته بر تخت و ملازمانش در اطرافش به چشم می‌خورند. نقش شیری در حال دویدن پایین تخت دیده می‌شود که در کادر مدالیون دایره‌ای همراه پادشاه قرار دارد. احتمالاً در ادامه کاربرد این نقش با مفهوم حافظ و نگهبان سلطنت، در دوران اسلامی است. همچنین نقشی خورشید مانند در دهانه شیء دیده می‌شود که همچون نمونه قبل می‌تواند به نماد خورشید بودن شیر اشاره داشته باشد. نقش شیر در این شیء همچون بسیاری از نمونه‌های دوره سلجوقی به صورت سطوح مثبت و منفی و به شکلی کاملاً ساده و بدون جزئیات در اجزای بدن، ایجاد شده است. نقش این حیوان از نمای جانبی و به صورت کشیده به نمایش در آمده است. برجستگی نمونه ساسانی را ندارد، اما جنبش و تحرک در بدن شیری که در حال دویدن است دیده می‌شود (تصویر ۶).

تصویر ۶ - شمعدان برنجی ترصیع یافته، دوره سلجوقی، گالری کریستی. لندن. مأخذ: (سایت اینترنتی گالری کریستی)

۳،۴. شیر در صحنه تعقیب و گریز

در دوران ساسانی نقش شیر در اغلب موارد در صحنه‌های شکار دیده شده است اما در مواردی شاهد صحنه‌های تعقیب و گریز هستیم و در این نمونه‌ها شیر یا در حال گریز از دست شکارچی و یا در حال تعقیب شکارش که حیوانی دیگر است، بر زمینه اشیاء حک شده است. نمونه‌ای از این اشیاء بشقاب نقره‌ای است که در این اثر شیر بین دو درخت حال گریز از دست شکارچی و یا در حال تعقیب شکارش که حیوانی دیگر است، بر زمینه اشیاء حک شده است. نمونه‌ای از این اشیاء بشقاب نقره‌ای است که در این اثر شیر بین دو درخت قرار دارد و شکارچی در پی حمله به آن است. دویدن و جنبش شیر از طریق کشیدگی بدنش، دست‌های روبه‌جلو و پاهای رو به عقبش به طرز واضح گرایانه آشکار شده است. بدن شیر با جزئیات کامل از طریق ترسیم چین و شکن‌های یال و خطوط موجود بر بدن و ترسیم واضح پنجه‌ها، نمایان شده است (تصویر ۷).

تصویر ۷- بشقاب نقره زراندود، دوران ساسانی، موزه ارمیتاژ. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه ارمیتاژ)

جدول ۴ - تطبیق نقش مایه ترکیب شیر و خورشید دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش مایه
(تصویر ۶)، سلجوقی	(تصویر ۵)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
بازنمایی مضمون کیهانی، ترسیم از نمای جانبی، انتزاع گرای و تجرید، القای پویایی	بازنمایی مضمون کیهانی، واقع گرایی، ترسیم از نمای جانبی و نمایش عضلات، القای پویایی	ویژگی بصری نقش

با وجود بررسی‌های فراوان در نمونه آثار فلزی بجای مانده از دوره سلجوقی، صحنه شکار شیر توسط انسان دیده نشده است. اما صحنه تعقیب و گریز شیر به همراه حیوانات دیگر یافت شده که از جمله آن‌ها می‌توان به قاب آینه مفرغی متعلق به این دوره اشاره کرد. نقش شیری که در این شیء به کار رفته، از لحاظ ترسیم بدن حیوان در حالت دویدن و واقع‌گرایی ظاهری، شباهت بسیاری به نمونه ساسانی دارد. تنها تفاوت در این موضوع است که در اینجا شیر شکار نیست بلکه شکارگر است و در تعقیب گوزنی در حال گریز است و این صحنه همچون نمونه ساسانی در حاشیه تزئینی پیرامون مرکز ظرف به نمایش درآمده است (تصویر ۸).

تصویر ۸ - قاب آیینه مفرغی، دوره سلجوقی، موزه متروپولیتن. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه متروپولیتن)

جدول ۵ - تطبیق نقش مایه شیر در صحنه تعقیب و گریز دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش مایه
(تصویر ۸)، سلجوقی	(تصویر ۷)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
ترسیم از نمای جانبی به صورت نیم برجسته، واقع گرای، القای پویایی	ترسیم از نمای جانبی به صورت نیم برجسته، واقع گرای، القای پویایی	ویژگی بصری نقش

۳،۵. شیر به صورت دسته ظروف

از موارد دیگر کاربرد نقش مایه شیر در ظروف، استفاده از آن به فرم کل ظرف یا بخشی از بدنه آن است. در این ارتباط، تنگ آبخوری از جنس نقره متعلق به دوران ساسانی یافت شده است. همان طور که قابل مشاهده است دهان شیر به صورت باز بر دهانه ظرف قرار گرفته و نوعی عدم هماهنگی بین آناتومی حیوان و فرم ظرف وجود دارد. فرم بدن این حیوان به صورتی مبتدی بر بدنه ظرف قرار گرفته است و بر روی بدن آن جزئیاتی به چشم نمی خورد (تصویر ۹).

تصویر ۹- تنگ آبخوری، نقره، دوران ساسانی، موزه هنر کلیولند. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه کلیولند)

نمونه‌ای از مضمون مذکور به جای مانده از دوره سلجوقی ابریق برنزی متعلق به خراسان است. در این اثر مانند نمونه قبل کاربرد فرم نقش شیر به عنوان دسته ظرف دیده می‌شود. شیر بکار رفته در این مورد، از ابتدای دهانه تا انتهای بدنه ظرف کشیده شده است و این کشیدگی و انحنا را اغراق شده تقریباً به این حیوان صورتی انتزاعی بخشیده است. در ضمن با وجود اتصال دست‌ها و پاهای شیر همچون نمونه مربوط به دوران ساسانی، در اینجا دهان شیر بر دهانه ظرف قرار نگرفته است که ممکن است به دلیل کاربرد متفاوت این ظرف نسبت به نمونه قبل باشد. ورودی و خروجی آب در این ظرف مجزا است و احتمالاً با قرارگیری دهان شیر بر ورودی آب، خللی در سهولت کاربرد آن ایجاد می‌شده است. اما می‌توان گفت سازنده در انتقال شیوه نقش‌پردازی مورد نظر موفق بوده است. از آنجایی که در دوره سلجوقی تزیینات گیاهی به وفور در ترکیب با نقوش جانوری بکار رفته، در این مورد نیز کل بدنه شیر با نقوش گیاهی تزیین شده است. در رابطه با فرم شیر در این اثر می‌توان اضافه نمود که نوعی پویایی همراه باصلابت، در هماهنگی با بدنه ظرف نسبت به اثر قبل به نظر می‌رسد (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰- ابریق برنزی، خراسان، دوره سلجوقی، موزه متروپولیتن. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه متروپولیتن)

جدول ۶ - تطبیق نقش‌مایه شیر به صورت دسته ظروف دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش‌مایه
(تصویر ۱۰)، سلجوقی	(تصویر ۹)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
در قالب فرم، تداوم سنت نمادپردازی ساسانی، انتزاع‌گرایی و نمایش از نمای نیمرخ، اغراق در کشیدگی آناتومی، پرداخت به جزئیات	در قالب فرم، بازنمایی سنت نمادپردازی، انتزاع‌گرایی و نمایش از نمای نیمرخ، سادگی و عدم پرداخت به جزئیات	ویژگی بصری نقش

۳،۶. شیر به صورت نمادین بین موجودات بالدار

نمونه‌هایی از کاربرد شیر در زمینه طبیعت و نقوش گیاهی وجود دارد که به نظر می‌رسد علاوه بر جنبه تزئینی‌اش، مفاهیم نمادین خود را حفظ کرده باشد. به‌عنوان مثال، بشقاب لبه‌دار از جنس نقره زراندود متعلق به دوران ساسانی یافت شده است که در این اثر شیر نری به حالت نشسته وجود دارد که به همراه نقوش حیوانی تخیلی شیردال و نقوش واقعی بزکوهی دیده می‌شود. از آنجایی که وجود بال بر بدن حیوان آن را نمادی از حفاظت و در حکم موجودی نگهبان می‌نماید می‌توان حدس زد که این دو موجود (شیردال) در نقش محافظ شیر به کار رفته‌اند و شیر هم احتمالاً نماد سلطنت است. شیر در زمینه‌ای با نقوش مختصر گیاهی به صورت واقع‌گرایانه و ساکن نشسته است. ترسیم این حیوان در این شیء در کادر دایره‌ای لبه ظرف و فارغ از جزئیات است و خطوط منحنی بدنش در هماهنگی با فرم منحنی ظرف است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱ - بشقاب لبه‌دار نقره زراندود، دوران ساسانی، موزه ارمیتاژ. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه ارمیتاژ)

تنگ برنجی متعلق به دوره سلجوقی یافت شده است که به نظر می‌رسد بی‌شبهت به نمونه‌های دوران ساسانی نیست. در این نمونه نقش شیر نر بر دهانه ظرف به صورت نشسته و به آسودگی دیده می‌شود. بدن شیر همچون نمونه ساسانی به حالتی واقع‌گرایانه و ساکن، به صورت نیم برجسته و بدون جزئیات حک شده است. انحنای خطوط پیرامون بدن شیر کاملاً در هماهنگی با انحنای دهانه وجود آمده‌اند. در قسمت پایین‌تر دور ابتدای بدنه ظرف، پرنده‌گانی تخیلی دیده می‌شود که شاید بتوان گفت بی‌ارتباط با نقش نگهبان بودن موجودات بالدار نباشد. در این نمونه همچون نمونه ساسانی بر قسمت سر و یال شیر با پرداخت به جزئیات تأکید بیشتری صورت گرفته و شکوه و جلوه این حیوان به خوبی نمایان است. همچنین شیر در قسمت بالای ظرف قرار گرفته و شاید بتوان گفت به این طریق بالاتر بودن مقام و منزلت شیر هدف بوده است (تصویر ۱۲).

مأخذ: (حیدریان، ۱۳۹۳: ۱۸۳) تصویر ۱۲- تنگ برنجی، دوره سلجوقی، موزه رضا عباسی.

جدول ۷ - تطبیق نقش مایه شیر به صورت نمادین بین موجودات بالدار دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش مایه
(تصویر ۱۲)، سلجوقی	(تصویر ۱۱)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
ترسیم از نمای جانبی بدن نشسته و صورت سرخ، بازنمایی نمادین، واقع‌گرایی	ترسیم از نمای جانبی بدن نشسته و سرخ صورت، بازنمایی نمادین، واقع‌گرایی	ویژگی بصری نقش

۳،۷. شیر به صورت موجودات ترکیبی-تخیلی

نقش شیر گاهی به صورت ترکیبی با اجزای بدن حیوانات دیگر در آثار فلزی دوران ساسانی دیده شده است و در دوران اسلامی تداوم این سنت تصویرپردازی به چشم می‌خورد. یکی از این موارد ترکیب شیر بالدار است. هنرمند فلزکار در دوران ساسانی با افزودن بال بر بدن شیر و نشان دادن درنده‌خویی و خشم در چهره آن، در واقع سعی در نمایش وجود نیروهای شیطانی و ماوراءالطبیعه آن نموده است. در این دوره شیر بالدار در آثار فلزی اکثراً به صورت منفرد دیده شده است و احتمالاً وجود این نقش‌مایه بر روی ظروف تجملی انعکاس ذوق و میل جامعه به داستان‌های افسانه‌ای باستانی باشد (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۲۱۹). جامی از جنس نقره متعلق به این دوره موجود است که در این شیء، درنده‌خویی شیر از طریق زبان بیرون آمده از دهان و پرداختن به جزییات در صورت شیر آشکار است. ترسیم بدن انتزاعی و ایستا است و در کادر دایره‌ای مرکز ظرف صورت گرفته است. در قسمت اتصال بال بر بدن شیر، نقش گیاه مانند پیچکی با جزییات مشاهده می‌شود. می‌توان این نکته را اضافه نمود که با ذکر جزییات در سر و بال شیر بر ماوراءالطبیعه بودن آن تأکید بیشتری شده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳- جام نقره، دوران ساسانی، موزه کانزاس سیتی. مأخذ: (دادور، ۱۳۹۳: ۳۳۰)

برخلاف دوران ساسانی، در آثار فلزی دوران اسلامی بخصوص دوران سلجوقی به ندرت می‌توان نمونه‌ای از نقش شیر بالدار یافت. دلیل این امر این است که در این دوران شیر کاربرد خود را بیشتر در مفاهیم مذهبی و علم نجوم یافت و کمتر به جنبه خشونت و داستان‌های عامیانه اساطیری آن پرداخته شده است. با این وجود در یک نمونه ابریق با عنوان بلاکاز که متعلق به موصل بوده است، شیر بالدار در صحنه درگیری با حیوانات دیگر دیده می‌شود. همچون نمونه قبل در ترکیب بال این نقش اثری از نقش گیاهی پیچکی به چشم می‌خورد منتهی این بار انتهای بال، به نقش گیاه مانند ختم شده است. همچنین صورت و بدن حیوان از نمای نیمرخ ترسیم شده است. نقش این اثر همچون دیگر نمونه‌های این دوره به طور سطوح مثبت و منفی نمایان شده است. فرم بدن شیر به صورت ساده و خلاصه شده است و نشانی از درنده‌خویی و وحشتی که نمونه ساسانی به بیننده القاء می‌نماید، دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد هدف خالق

اثر تنها بیان جنبه نمادین این نقش مایه در قالبی تزیینی بوده باشد. جزئیات خاصی در شیر بالدار موجود در این نمونه به چشم نمی‌خورد و این نقش مایه بخشی از کل نقوش تزیینی فراوان بکار رفته در این اثر است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴- ابریق بلاکاز، موصل، دوره سلجوقی، موزه بریتانیا. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه بریتانیا)

در دوران ساسانی موجودی ترکیبی به نام شیردال (گریفین)^۲ در آثار فلزی به جای مانده از این دوره به طور قابل توجهی قابل مشاهده است. شیردال ترکیبی از بدن و دم شیر با بال، منقار و پنجه‌های عقاب است. این موجود عجیب الخلقه دارای اصل و نسبی باستانی است که نمونه‌هایی از آن در افسانه‌ها و هنر بین‌النهرین، مصر، یونان، هند و ایران مشاهده شده است (Haskins, ۱۹۸۶: ۳۰۸). در ایران باستان عقاب به‌عنوان تیز پروازترین و قدرتمندترین پرنده آسمان نشانگر عقاید مذهبی بوده و با بال‌های گسترده خود، نشانه برتری، حمایت و مظهر خدایی توانایی بوده است. بنابراین شیردال ترکیب سلطان آسمان‌ها با سلطان زمین محسوب می‌شود (حسینی، ۱۳۹۱: ۵۲) هم عقاب و هم شیر از دوران باستان نمادهای خورشید بوده‌اند. شیردال قدرت شاهانه و نیروی لایزال برتری را القاء نموده و همچنین محافظ و نگهبان بوده است. با این اوصاف می‌توان گفت موجودی خوش‌یمن محسوب می‌شده است و این موضوع را می‌توان از استفاده فراوان آن در ظروف ساسانی دریافت. بشقاب نقره متعلق به دوران ساسانی با این نقش مایه موجود است که در این نمونه شیردال با جزئیات کامل در کادر دایره، بر مرکز ظرف حک و از طریق زراندود کردن به طرح حالتی نیم برجسته بخشیده شده است. گوش‌های دراز تیز، نوک سخت خمیده، بال‌های شیاردار و پنجه‌های تیز همگی حکایت از نیروی این موجود افسانه‌ای دارند. پایین‌تنه کشیده و ایستادن روی یک دست نوعی صلابت را القاء نموده و همین‌طور دست دیگر که بالا و روبه‌جلوست گویی آمادگی برای یورش و جنبش را می‌نمایاند (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵- بشقاب نقره زراندود، دوران ساسانی، موزه ارمنستان. مأخذ: (درگاه اینترنتی موزه ارمنستان)

نمونه‌ای شبیه به نمونه ساسانی با نقش شیردال که از دوره سلجوقی به جای مانده سینی مسی است که در آن همچون نمونه قبل شیردال در مرکز زمینه و در مدالیونی دایره‌ای جای گرفته است و حالت بدن، همچون بشقاب ساسانی، از نیمرخ و با جزییات است. اما آنچه در این اثر متفاوت به نظر می‌رسد ایستادن شیردال روی دست‌ها و پاهایش، همچنین خمیدگی بیشتر منقار و انتهای بال‌ها است. در اینجا مطابق سنت تصویری مرسوم دوره سلجوقی نقش بر زمینه گیاهی درهم تافته، با خطوط محیطی کاملاً منحنی و سیال بر سطح ظرف ظرف حک شده است (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶- سینی مسی، دوره سلجوقی، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن. مأخذ: (محمدحسن، ۱۳۷۷: شکل ۱۴۳)

جدول ۸ - تطبیق نقش مایه شیر به صورت شیر بالدار دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش مایه
(تصویر ۱۴)، سلجوقی	(تصویر ۱۳)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
ترسیم از نمای جانبی، انتزاع، انحنای بال‌ها، نقوش گیاهی انتهای بال، القای سکون	ترسیم از نمای جانبی، انتزاع، کشیدگی بال‌ها، نقوش گیاهی پیچکی ابتدای بال، القای ایستایی و سکون	ویژگی بصری نقش

جدول ۹ - تطبیق نقش‌مایه شیر به صورت شیردال دو دوره ساسانی و سلجوقی (نگارندگان)

		تصویر نمونه
		تصویر خطی نقش‌مایه
(تصویر ۱۶)، سلجوقی	(تصویر ۱۵)، ساسانی	شماره تصویر و دوره
ترسیم از نمای جانبی، انحنای بال‌ها، بازنمایی نمادین، القای سکون	ترسیم از نمای جانبی، کشیدگی بال‌ها، بازنمایی نمادین، القای پویایی	ویژگی بصری نقش

نتیجه‌گیری

وجود نقش‌مایه شیر به صورت های گوناگون، در آثار فلزی دوره ساسانی و تداوم و استمرار حضور آن در آثار فلزی دوران اسلامی به‌ویژه دوره سلجوقی، این موضوع را اثبات می‌کند که این نقش در اعتقادات و باورهای اساطیری و مذهبی مردم ایران نهادینه بوده است. بر اساس بررسی و مقایسه انجام‌شده در این پژوهش، می‌توان حالت‌های گوناگونی برای ترسیم نقش‌مایه شیر در آثار فلزی دو دوره مذکور با حفظ مضامین نمادین بیان نمود که عبارت‌اند از: ۱- در ترکیب قرینه، ۲- در صحنه‌های گرفت‌و‌گیر به‌منظور بازنمایی مضامین نمادین، ۳- به صورت ترکیب شیر و خورشید به‌منظور بیان مضامین کیهانی، ۴- در صحنه تعقیب و گریز، ۵- به صورت دسته‌ظروف به‌منظور بازنمایی سنت نمادپردازی، ۶- به صورت نمادین بین موجودات بالدار با مفهوم نگهبان و محافظ، ۷- به صورت موجودات ترکیبی و خیالی به شکل شیر بالدار و شیردال. از لحاظ کیفیت بصری، می‌توان گفت که در دوره ساسانی ترسیم و حک شدن نقش‌مایه شیر بر آثار فلزی با خطوط محیطی پر قدرت و واضح و القاء خشونت و درنده‌خویی آن انجام‌شده است. اما در آثار فلزی دوره سلجوقی در نمایش نقش‌مایه شیر خطوط محیطی اغلب ظریف‌تر و ضعیف‌تر شده و اثری از خشونت و سببیت نمایان شده در آثار فلزی دوره ساسانی نیست و گاهی نقش به صورت سطوح مثبت و منفی نمایان شده است. همچنین به نظر می‌رسد که در بازنمایی فرم ظاهری نقش‌مایه شیر، تغییر شگرفی صورت نگرفته و در هر دو دوره این نقش‌مایه به صورت کاملاً واقع‌گرایانه و با چهره‌پردازی دقیق مشاهده‌شده است و در مواردی نیز با اضافه نمودن نمودهایی همچون بال و منقار جلوه‌ای انتزاعی یافته است. در مورد مضامین نمادین مرتبط با این نقش می‌توان گفت در دوره ساسانی در ارتباط با مفاهیم سلطنت، قدرت، نگهبان و همچنین غلبه فصول (جدل کیهانی) در صحنه‌های گوناگون به‌کاررفته و در دوره سلجوقی نیز کاربرد این نقش با همین مضامین ادامه یافته است. آنچه نگارنده از بررسی و مقایسه نمونه‌ها دریافته این است که سلجوقیان همچون پیشینیان خود یعنی ساسانیان به نقش‌مایه شیر اهمیت می‌دادند و با وجود رواج دین

جدید یعنی اسلام تمام ویژگی‌ها و مضامین نمادین آن را پذیرفتند و در شیوه ترسیم این نقش‌مایه بر آثار فلزی این دوره از لحاظ بصری و شیوه حکاکی تغییرات زیادی ایجاد نکردند تنها در مواردی بر اساس شیوه ترسیمات اسلامی به‌سادگی در فرم نقش روی آوردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. نقوش گرفت‌وگیر به اصطلاح، به صحنه‌های نبرد میان دو یا چند حیوان اطلاق می‌شود که در مقابل هم قدرت‌نمایی می‌کنند.

۲. Griffin

فهرست منابع

کتابها

- بلر، شیلا اس. (۱۳۸۲). هنر و معماری اسلامی و آسیای مرکزی. جلد اول. ترجمه: محمودهاشمی گلپایگانی، تهران: سازمان چاپ و نشر.
- پوپ، آرتور، اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران: جلد دوم، فلزکاری ساسانی و آغاز دوره اسلامی. ترجمه: نجف دریابندری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پوپ، آرتور. (۱۳۸۴). شاهکارهای هنر ایران. ترجمه: پرویزناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۹۵). تاریخ ایران باستان. تهران: انتشارات نگاه.
- حیدریان، شهرام. (۱۳۹۳). شکوه فلز، منتخب آثار هنری فلزکاری موزه رضا عباسی. تهران: انتشارات سبحان نور.
- دادور، ابوالقاسم و منصور، الهام. (۱۳۸۵). درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان. تهران: نشر کلههر.
- زندنیا، اردشیر. (۱۳۶۳). تاریخ و میراث ایران. تهران: انتشارات جانزاده.
- گیرشمن، رمان. (۱۳۷۰). هنر ایران در دوران پارسی و ساسانی. ترجمه: بهرام فره‌وشی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- محمدحسن، زکی. (۱۳۷۷). تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام. ترجمه: محمدعلی خلیلی. تهران: انتشارات اقبال.
- وارد، ریچل. (۱۳۸۴). فلزکاری اسلامی. ترجمه: مهناز شایسته‌فر. تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

مقالات

- اتینگهاوزن، ریچارد؛ آژند، یعقوب. (۱۳۷۶). هنر ایران در دوره سلجوقی. کیهان فرهنگی، شماره ۱۳۹، ص ۵۰-۵۶.
- آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. (۱۳۶۲). بررسی هنر فلزکاری در دوران سلجوقی. هنر و معماری: هنر، شماره ۳، ص ۱۶۴-۱۷۹.
- حسینی، سیدهاشم. (۱۳۹۱). نقوش موجودات ترکیبی در هنر سفالگری دوران اسلامی ایران. نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۷، شماره ۴، ص ۴۵-۵۴.
- طاهری، علیرضا؛ حسامی، وحیده. (۱۳۹۰). نقش شیر در فرش ابریشمی حیواندار موزه متروپولیتن. جلوه هنر دوره جدید، شماره ۶، ص ۲۹-۳۸.

منابع لاتین

Azarpay, G. (۲۰۰۰). "Sasanian Art beyond the Persian World," *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods: Rejection and Revival C. 238 B.C. - A.D. 642*, London, British Museum.

Haskins, John. F. (۱۹۵۲). "Northern Origin of Sasanian Metalwork", *Artibus Asiae*, Vol. XV, ۳, Switzerland, pp. ۲۴۱-۲۶۷.

Hinnells, J.R. (۱۹۷۵). "Reflections on the lion-headed figure in Mithraism", *Act Iranica*, Leiden, Vol ۴, pp. ۳۳۳-۶۹.

Marshak, B. I. (۱۹۹۸). "The Decoration of Some Late Sasanian Silver Vessels and Its Subject-Matter", *Art and Archaeology of Ancient Persia*, London.

سایت اینترنتی

www.bnf.fr/ .

www.metmuseum.org/ .

<https://depts.washington.edu/>.

www.britishmuseum.org/.

<http://www.christies.com/> .

<https://depts.washington.edu/> .

www.clevelandart.org/.